

Реалізація права

людини на освіту: сутність та механізм

О. Ф. Мельничук

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького національного аграрного університету

У статті розкривається сутність таких правових категорій, як «реалізація права на освіту» та «механізм реалізації права на освіту», визначаються ознаки та структурні елементи останнього.

Ключові слова: реалізація права, право на освіту, механізм реалізації права, механізм правового регулювання.

В статье раскрывается сущность таких правовых категорий, как «реализация права на образование» и «механизм реализации права на образование», определяются признаки и структурные элементы последнего.

Ключевые слова: реализация права, право на образование, механизм реализации права, механизм правового регулирования.

Essence of such legal categories opens up in the article, as "realization of right to education" and "mechanism of realization of right to education", signs and structural elements are determined last.

Keywords: realization is right, right to education, mechanism of realization of right, mechanism of the legal adjusting.

Реалізація прав і свобод людини перетворює певну абстрактну можливість у фактичне благо. Тому першочерговим завданням держави має стати створення належних умов для втілення цих можливостей у життя. У цьому сенсі важливим є забезпечення кожному ефективної реалізації права на освіту. Проте в юридичній літературі ця проблема недостатньо розроблена та є дискусійною. Часто вчені ототожнюють такі юридичні категорії, як «реалізація права» та «реалізація норм права», «механізм реалізації права» та «механізм правового регулювання», хоча вони відрізняються одна від іншої. Усе це вказує на теоретичну і практичну потребу проведення цього дослідження.

Вивчаючи питання реалізації права людини на освіту, ми взяли за основу наукові погляди таких учених, як О. Зайчук, А. Колодій, В. Копейчиков, А. Олійник, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун та інших, праці яких допомогли розкрити означену проблему.

Метою статті є з'ясування сутності таких понять, як «реалізація права на освіту» та «механізм реалізації права на освіту», ознак та структурних елементів останнього.

У навчальній літературі з теорії права здебільшого вчені приділяють увагу реалізації норм права, а не суб'єктивного права, схилившись до думки, що нею є втілення приписів правової норми в практичній діяльності суб'єктів права. А. Колодій та А. Олійник цілком правильно акцентують увагу на тому, що реалізація норми права не збігається з поняттям реалізації суб'єктивних прав [1, с. 218]. На наш погляд, вживання словосполучення «реалізація норм права» є дещо умовним, оскільки норма статична, натомість термін «реалізація» указує на динаміку, дію. Власне норма права сама не діє, її приводять в рух юридичні факти. Особа реалізує не норму права, яка вміщує загальне правило пове-

дінки, а втілює в своїй правомірній поведінці зміст суб'єктивного права.

Сутність реалізації суб'єктивних прав В. Копейчиков розумів як сукупність різних дій, певний процес, у результаті якого особи отримують реальні, бажані результати (блага, соціальні цінності, задоволення різноманітних інтересів), які передбачаються суб'єктивним правом [2, с.13-16]. Відтак науковець акцентував увагу на діяльнісному боці цього правового явища. З таких позицій виходять й інші дослідники, які вбачають у реалізації прав і свобод не лише «певний процес, регламентований нормами права, демократичний за своїм змістом і формами здійснення, що забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які містяться в основі належних йому суб'єктивних прав», але й «захист цих прав від будь-яких посягань» [3, с. 50]. Подібна сутність реалізації простежується у визначенні, запропонованому О. Орловою, яка вважає, що нею є «переведення можливостей індивіда, які передбачені в його правах і обов'язках, у реальну поведінку» [4, с. 71]. Як бачимо, правники розуміють під реалізацією прав і свобод дії, які дають змогу перевести соціальні блага у стан їх можливого і реального використання з метою задоволення певної потреби людини.

Виходячи із загальнотеоретичних підходів, вважаємо, що реалізація права людини на освіту – це сукупність дій, передбачених суб'єктивним правом, які дають змогу особі задовольнити потребу в здобутті освіти.

У рамках цього дослідження потребує з'ясування співвідношення таких категорій, як «реалізація права» та «здійснення права». Більшість учених вважає їх близькими за значеннями, тобто словами-синонімами. Саме з таких позицій виходять П. Рабінович та І. Панкевич, визначаючи сутність здійснення (реалізації) прав людини як практичне використання нею тих можливостей, які відображені її відповід-

ними правами [5, с. 340]. Синонімічними ці терміни вважає й російський учений Є. Вавілін [6, с. 31].

Різне значення в зміст цих категорій вкладає фахівець у сфері цивільного права Р. Стефанчук [7, с. 144-145]. Він пропонує розмежовувати їх, мотивуючи тим, що поняття «здійснення» стосується суб'єктивних прав, тоді як термін «реалізація» – правомочностей як складових частин суб'єктивного права. Науковець до категорії «здійснення суб'єктивного цивільного права» включає усі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного права, які спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст цього права, так і на здійснення його загалом. На нашу думку, повноцінна реалізація права на освіту в сенсі здобуття знань, умінь, навичок, які визначені стандартами освіти, передбачає втілення в життя трьох традиційних правомочностей змісту (можливість активно діяти, вимагати активних дій від зобов'язаної особи, право на захист). Це стосується здобуття людиною дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої освіти. Адже вповноважена особа може реалізувати своє право на освіту лише за умови сумлінного виконання кореспондуючих обов'язків зобов'язаною стороною, а в іншому разі – захисту порушеного права. Можливість уповноваженої особи вимагати активних дій від зобов'язаної неодмінно спричинятиме здійснення правозастосування з боку спеціально вповноваженого органу чи посадової особи. Лише в разі реалізації права на самоосвіту проявляються не всі правомочності його змісту, бо така поведінка не потребує вчинення дій зобов'язаної особи. Навіть якщо порівняти поняття реалізації та здійснення права на освіту з позиції досягнення конкретного результату, то в обох випадках він завжди спрямований на задоволення потреб носія суб'єктивного права у здобутті осві-

ти. У зв'язку з цим ми розцінюємо аналізовані явища як слова-синоніми.

Вважаємо помилковою точку зору, що «особа, яка володіє певними суб'єктивними правами, сама вирішує, коли і в якій саме з передбачених формі реалізувати своє суб'єктивне право і чи слід його реалізувати взагалі» [3, с. 47]. В аспекті нашого дослідження дане твердження може стосуватися лише реалізації права на освіту шляхом самоосвіти. У всіх інших випадках, коли особа втілює можливості суб'єктивного права на освіту через правовідносини, їй недостатньо лише своєї активної поведінки. Тим більше, що в змісті права на загальну середню освіту можливість особи активно діяти поєднується з необхідністю такої поведінки. Мабуть, зазначене й пояснює той факт, чому часто дослідники пов'язують процес здійснення права з трьома основними (використання, виконання, дотримання) та однією особливою (застосування права) формами реалізації права.

Науковці висловлюють думку, що реалізація права – це складний процес, який включає в себе механізм реалізації права та форми реалізації [8, с.158]. Розкриттю сутності реалізації права людини на освіту сприятиме з'ясування правової природи його механізму. О. Калпінська визначає його як «сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих нормативних, організаційних та інструментальних інститутів, за допомогою яких устанавлюються правила, що регламентують поведінку суб'єктів освітньої діяльності, визначаються шляхи подолання конфліктних ситуацій, які виникають у навчальному процесі, закріплюються заходи і процедури юридичної відповідальності за невиконання і порушення приписів освітнього законодавства» [9, с. 49]. Поважаючи точку зору вченої, зазначимо, що у своїй праці вона неправомірно ототожнює правове регулювання та реалізацію права на освіту, об'єднавши їх в одне

ціле – «механізм правового регулювання реалізації права на освіту» [9, с. 50-57]. Тому, по суті, й розкриває стадії, елементи та форми механізму правового регулювання, а не реалізації права. Натомість ці два механізми не тотожні, вони відрізняються один від одного різним функціональним призначенням. Механізм правового регулювання виконує більшою мірою владно-управлінську функцію. Результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві, він акцентує увагу на нормі права. Механізм реалізації права на освіту характеризується як інтелектуально-вольовий процес, який забезпечує людині задоволення певної потреби, тобто він зосереджується на діях суб'єктів права.

Саме на юридично значимих діях суб'єктів права ставлять наголос дослідники, визначаючи механізм реалізації як діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законотворчого та правозастосовного органу, а також наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність [10, с. 451]. А. Колодій та А. Олійник характеризують цей механізм як відносно відокремлену сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позицій гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого в повсякденне життя [1, с. 219].

З позиції діяльності суб'єктів права пропонують розуміти цей механізм і російські науковці, які виділяють у ньому не тільки юридичний, а й соціальний та психологічний зміст. Вони вважають, що механізмом реалізації прав людини є соціально обумовлений, психологічно регульований, законодавчо передбачений комплекс узгоджених дій передусім уповноваженої особи, а також зобов'язаних та інших суб'єктів з метою отримання за-

інтересованою особою соціального блага, опосередкованого правом (свободою) [11, с. 103]. В. Лучін у механізмі реалізації прав вбачає також не лише юридичні, але й соціальні фактори, форми, способи, умови і гарантії здійснення конституційних норм відповідно до демократичних процедур, принципів законності й соціальної справедливості [12, с. 5].

Серед доктринальних підходів відрізняється позиція низки вітчизняних учених, які обґрунтовують потребу віднесення до механізму реалізації (Т. Мілова, І. Снігур та ін.) або й загалом механізму забезпечення (К. Волинка, О. Негодченко, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун та ін.) прав і свобод людини не лише правові, а й загальносоціальні (неправові) явища. Вважаємо, що цим науковці збагачують зміст означених механізмів. Наприклад, Т. Мілова, вивчаючи конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості, визначає його механізм як систему правових та неправових форм, засобів нормативного й організаційного характеру, що визначають функціонування суб'єктів цього права та дію всіх державно-правових та недержавних засобів з метою створення умов ефективного забезпечення права людини і громадянина на свободу наукової творчості. Розуміння дослідницею механізму реалізації права як соціально-правового явища безпосередньо вплинуло на бачення його структури. Т. Мілова включає до механізму реалізації права людини і громадянина на свободу наукової творчості низки механізмів: дії права, держави, гарантій забезпечення, юридичної відповідальності та загальносоціальний (неюридичний) [13, с.11].

На наш погляд, складовими частинами структури механізму реалізації права людини на освіту є загальносоціальні (неправові) чинники та правові засоби. Важливе значення для ефективного функціонування цього механізму має наявність як од-

них, так і інших. Адже лише в сукупності вони спроможні створити належні умови для реалізації права людини на освіту. Правові та неправові явища синхронно впливають на поведінку людини, стимулюють її, гарантують досягнення певного результату, тобто здобуття повноцінної освіти. Тому, на наш погляд, до структурних елементів механізму реалізації права людини на освіту необхідно віднести сукупність загальносоціальних та правових засобів, які тісно взаємодіють, переплітаються між собою.

Л. М. Завадська слушно зауважує, що при побудові механізму реалізації повинен ураховуватися не вплив різноманітних нормативних систем на праву, а сукупна нерозривна їх взаємодія, яка об'єднує їх і приводить до появи нових інтегрованих закономірностей, не притаманних окремій нормативній системі або їх сукупності. Ця властивість інтегрованості визначає загальну стратегію побудови механізму реалізації і дає змогу зробити реальний прогноз його дії [14, с. 169].

Вважаємо, що ознакою механізму реалізації права людини на освіту є його соціально-правова природа. Вона виражається в тісній взаємодії, несуперечності та гармонії правової, політичної, економічної, соціальної, психологічної, культурної сфер життєдіяльності суспільства.

Загальносоціальні умови є невід'ємним елементом єдиного механізму реалізації, які передбачають існування певного сприятливого середовища для фактичного здійснення права людини на освіту. Вони становлять підґрунтя, матеріальну основу реалізації означеного права. Адже рівень розвитку політичної, економічної, соціальної, культурної сфер життєдіяльності визначає ефективність здійснення будь-якого права, у тому числі й на освіту. Належні соціальні умови забезпечують політичну стабільність, високу духовність, соціальний захист учасників освітніх правовідносин, достатнє фінансування освітньої галузі, сформо-

ваність навчальних закладів та інших установ, що дають змогу задовольнити потребу людини в здобутті освіти.

Важливе місце в механізмі реалізації права людини на освіту займають правові засоби, які забезпечують управління процесом здійснення права людини на освіту та гарантують людині правовий захист. Безперечно, що серед цих засобів провідну роль відіграє врегульована нормами права діяльність учасників освітніх правовідносин. Адже зазвичай безпосередня реалізація суб'єктивного права на освіту проходить у рамках правовідносин. Але механізм реалізації не можна зводити лише до правовідносин. Його утворюють й інші елементи, які органічно взаємозв'язані та взаємодіють між собою. Тобто за своєю суттю та складом механізм реалізації права людини на освіту ширше за поняття, ніж власне правовідносини та процес безпосереднього втілення цього права в життя.

Науковці визначили основи складу механізму реалізації загалом конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина [1, с. 219]. Вважаємо, що ця модель у модифікованому вигляді, урахувавши результати нашого дослідження, може бути застосована до механізму реалізації права людини на освіту. Вона може бути представлена такими елементами: загальносоціальні умови; принципи права; норми права; правовідносини (суб'єкти, об'єкти, юридичні права та обов'язки); юридичні факти; юридична діяльність; правосвідомість суб'єктів права; стадії реалізації суб'єктивного права на освіту; гарантії реалізації суб'єктивного права на освіту.

В означеному механізмі ці компоненти виконують певні функції та тісно взаємодіють між собою. Їх функціонування спрямоване на досягнення єдиної мети – гарантувати людині повноцінну реалізацію її суб'єктивного права на освіту. Та-

ким чином, правові та неправові засоби, які утворюють цей механізм, у тому числі й діяльність усіх суб'єктів, забезпечують фактичне задоволення потреби людини у здобутті певних знань, умінь, навичок. Отже, для механізму реалізації права людини на освіту властива така ознака, як спрямованість на задоволення потреби людини в здобутті освіти.

Склад елементів механізму реалізації права людини на освіту обумовлюється законним інтересом людини, який спонукає її до певної поведінки. Наприклад, або здобувати освіту в навчальному закладі, або задовольнити потребу в знаннях, уміннях, навичках шляхом самоосвіти. У разі вступу особи до навчального закладу вона стає учасником освітніх правовідносин, набуває сукупності прав та обов'язків, правового статусу особи, що навчається, процедура здійснення її прав та обов'язків урегульовується нормою права, по завершенні навчання їй видається правозастосовний документ (атестат, диплом тощо), який підтверджує певний освітньо-кваліфікаційний рівень тощо. Вид освітніх правовідносин (дошкільноосвітні, позашкільноосвітні, вищеосвітні тощо), у свою чергу, теж впливатиме на склад механізму реалізації права. Зовсім інший «набір» елементів спостерігається тоді, коли особа реалізує право на самоосвіту. У цьому випадку вона не вступає в правовідносини, а це призводить до відсутності в складі механізму зобов'язаної особи кореспондуючих суб'єктивному праву обов'язків, правозастосовного акту. Навчаючись самостійно, особа автономно визначатиме власну поведінку та засоби задоволення своєї потреби в освіті. Як бачимо, для механізму реалізації права людини на освіту характерна ще одна ознака – склад його елементів залежить від законного інтересу людини, який перебуває в центрі цієї правової конструкції.

Означеному механізму притаманна така властивість, як динамічний характер. Він

пов'язаний з рухливістю суб'єктивного права та наявністю юридичних процедур [6, с. 90]. Останні визначають порядок функціонування суб'єктивного права на освіту від часу його виникнення до фактичного втілення у життя. Багатостадійний процес механізму реалізації права людини на освіту забезпечує зміну стану його елементів.

У правовій доктрині спостерігається відсутність однозначних точок зору вчених щодо аналізу стадій механізму реалізації прав. Комплексно до проблеми підходить Є. Вавілін, який пропонує розглядати механізм здійснення прав у широкому та вузькому аспектах. У першому випадку структура механізму здійснення прав складається з таких послідовних стадій: підготовчої (передреалізаційної); формування суб'єктивного права; з'ясування суб'єктивного права; процедурної стадії реалізації цього права; захисту порушеного права; фактичного та юридичного здійснення права. Висвітлюючи стадії механізму реалізації прав у вузькому значенні, дослідник називає такі його компоненти: з'ясування суб'єктивного права, процедурна реалізація права, захист порушеного права, фактичне та юридичне здійснення права [6, с. 153].

Вузький аспект збігається з процесом безпосередньої реалізації суб'єктивного права в межах правовідносин. Саме з таких позицій М. Смирнова [15, с. 49] та О. Стульникова [16, с. 91] розкривають стадії реалізації суб'єктивного права на освіту. Вони вважають, що цей процес складається з трьох етапів: з'ясування права; формування волі суб'єкта, яка пов'язана з бажанням використати надане йому суб'єктивне право; вступ у конкретні правовідносини. Отже, необхідно розрізнити стадії механізму реалізації суб'єктивного права на освіту та стадії безпосередньої його реалізації.

Таким чином, реалізація права на освіту – це сукупність дій, передбачених

суб'єктивним правом, які дають змогу особі задовольнити потребу в здобутті освіти. Механізм реалізації права людини на освіту – це об'єднані загальносоціальні чинники, правові засоби, у тому числі врегульована нормою права діяльність уповноваженої і зобов'язаної особи, інших суб'єктів, які забезпечують уповноваженій особі задоволення потреби в здобутті освіти. Для нього характерні такі ознаки: 1) соціально-правова природа; 2) спрямованість на задоволення потреби людини в здобутті освіти; 3) обумовленість складу елементів механізму законним інтересом особи; 4) динамічний характер.

Список використаної літератури

1. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
2. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан // Советское государство и право / В. В. Копейчиков. – 1984. – №3. – С.13-16.
3. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / [Е. В. Аграновская, Н. В. Витрук, А. Н. Завадская и др.; Отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
4. Орлова О. В. Социально-правовой механизм реализации и защиты прав и свобод личности в гражданском обществе / О. В. Орлова // Государство и право. – 2008. – №7. – С. 71-75.
5. Рабінович П. Здійснення прав людини / П. Рабінович, І. Панкевич // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.
6. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин; Российская акад. наук, Ин-т государства и права. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.
7. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Відп. ред. Я. М. Шевченко / Р. О. Стефанчук. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.
8. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [Н. І. Карпачова, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук (заг. ред.)]; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Юридична думка, 2007. – 424 с.
9. Калининская О. Е. Право на образование и механизм его реализации в системе МВД России: теоретико-прикладной аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. Е. Калининская. – Санкт-Петербург, 2005. – 193 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
11. Комаров С. А. Личность. Права и свободы. Политическая система / С. А. Комаров, И. В. Ростовщиков. – СПб.: Изд-во Юрид. ин-та, 2002. – 336 с.
12. Лучин В. О. Теоретические проблемы реализации конституционных норм / В. О. Лучин. – М.: Юридическая литература, 1993. – 185 с.
13. Мілова Т. В. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Т. В. Мілова. – К., 2008. – 19 с.
14. Завадская А. Н. Механизм реализации права / А. Н. Завадская. – М.: Наука, 1992. – 285 с.
15. Смирнова М. В. Конституционное право на образование и гарантии его реализации в негосударственных общеобразовательных учреждениях: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / М. В. Смирнова. – М., 2006. – 201 с.
16. Стульникова О. В. Конституционное право граждан на образование и проблемы его реализации в субъектах Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Стульникова. – Пенза, 2008. – 225 с.